
УДК 811.161.2.06.373

Юлія Романюк (м. Київ)

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ: РЕГУЛЯРНІСТЬ ТА УНІКАЛЬНІСТЬ

У статті подано засади аналізу та моделювання дієслівної словозміни на основі графемного запису дієслова за такими його релевантними ознаками: 1) флексійний набір, 2) схема наголошування, 3) заміни в основі під час дієвідмінювання. На базі «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» проаналізовано систему відмінювання дієслів з погляду її статичної та динамічної, регулярності й унікальності словозмінних (парадигматичних) класів слів.

Ключові слова: словозмінна система дієслова, парадигматичний клас, парадигма дієслова, статика, динаміка, регулярність, унікальність.

Увага дослідників до дієслівної словозміни спричинена самим місцем дієслова в системі частин мови і в будові висловлення, в реченні як виразника предикативності, процесуальної ознаки суб'єкта або об'єкта¹.

Дієслово — центральна частина мови, що виражає динамічну ознаку, протиставляючись іменникові, є предикатом і організує просте речення, оскільки іменник — основа номінації, а дієслово — основа предикації та оцінки, тобто побудови судження. Описи словозміни дієслова наявні в граматиках нової української мови, починаючи з «Граматики малоросійського наречія» О.П. Павловського 1818 р. [32]. У цілісному вигляді їх подають академічні граматики, зокрема ґрунтовний академічний «Курс української літературної мови» у 2-х томах 1951 р. за ред. Л.А. Булаховського [24] та том «Морфологія» 5-томної академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» за ред. І.К. Білодіда [44]. Отже, в українському мовознавстві існує стала традиція вивчення

---

¹ В основу статті покладено доповідь, виголошену на засіданні Вченої ради Інституту української мови НАН України 21 червня 2012 р.

дієслова як окремого граматичного класу слів. Визначення дієслова як такої частини мови, що виражає динамічну ознаку, подано в уже згаданому томі «Морфологія» академічної граматики «Сучасна українська літературна мова». Дієслово тут розглянуто в одному ряду з прикметником і прислівником, тобто як особливу ознакову одиницю, що називає на відміну від інших таких одиниць не статичну, а динамічну ознаку. Ця динамічність і змінюваність ознаки відбиваються в категоріях виду, часу та особи — власне-дієслівних морфологічних категоріях. У «Теоретичній морфології української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської [12], що побачила світ як частина нової академічної граматики української мови, підкреслено центральність дієслова серед частин мови поряд з іменником та як основне для опису частин мови прийнято протиставлення «іменник-дієслово», «клас слів на позначення предметів — клас ознакових слів». Автори «Теоретичної морфології» не заперечують належність дієслова до ознакових слів, але також наголошують на центральній позиції цієї частини мови і серед предикатів, виражених прикметниками, прислівниками, числівниками. Центральність дієслова зумовлена його семантичними функціями, морфологічними категоріями та синтаксичними властивостями. Останню працю вирізняє підхід до морфології з позицій синтаксису, від функції до змісту і форми, обґрунтований раніше у праці І.Р. Вихованця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» [8].

Як центральна частина судження дієслово привертало увагу українських мовознавців різних поколінь. Вивчали його в історичному аспекті, зокрема в аспекті формування дієслівних словозмінних класів та вирівнювання словозмінних парадигм (В.М. Русанівський), у порівнянні з російською та білоруською мовами, зокрема його словотворення (Т.М. Возний). На сучасному етапі розвитку мови предмет аналізу становили морфологія і синтаксис дієслова (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, К. Ф. Шульжук) та його словотвір (Т.М. Возний, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенська, С.О. Соколова, В.В. Грещук, Л.А. Юрчук, М.В. Мірченко). Наше дослідження має на меті не лише подати всебічний опис словозміни сучасного українського дієслова, а й на основі релевантних ознак його форми, семантики й функціонування змодельовати цей клас слів як структуровану множину одиниць — складник системи мови.

Засади виділення формальних ознак словозміни, тобто ознак слів різних частин мови (словозмінних класів слів) та окремих категорій і розрядів слів у межах частин мови (словозмінних підкласів слів), зокрема підкласів дієслова, обґрунтування статусу словозмінної дієслівної парадигми в загальній системі української мови, випрацьовані в дослідженнях відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (з 2011 р. — Інституту української мови НАН України). У цих працях розроблено принципи структурної граматики, у якій систему мови розглянуто за її рівнями [42; 43]. Окрему увагу в них, передусім у колективній монографії «Морфемна структу-

ра слова» за ред. М.М. Пещак [28], приділено опрацюванню теорії морфемної структури слова, розробленню стратегії та методів формально-логічного аналізу тексту на різних рівнях його структурної організації, зокрема морфологічному, а отже, й класифікації одиниць мови за їх словозмінними ознаками [18; 29].

Словозмінні класифікації лексики представлені також у працях О.О. Тараненка [45], І.В. Шевченка [47], Л.С. Ковтуненко [23], С. Лук'янчука [26], Л.А. Алексієнко і І.В. Козленко [1], але вони здійснені на інших теоретико-методологічних засадах (насамперед, без розгляду буквенної структури дієслів за трьома позиціями: флексійний набір, схема наголошення та зміни в основі під час дієвідмінювання).

Поняття структурної типології стосовно підсистем однієї мови обґрунтували в своїх працях Ф. де Сосюр [41], а також учені Празького лінгвістичного гуртка, школи функціональної лінгвістики [31]. Зокрема, В. Скалічка, досліджуючи закономірності, за якими в структурі окремої мови сполучаються і взаємозумовлюються певні її типологічні ознаки, запропонував так звану характерологічну типологію різних підсистем однієї мови. Він писав стосовно суті такої типології, що вона “розглядає мову як цілісність, у якій окремі риси взаємозалежні” [38: 33] і розумів характерологію як виділення найістотніших, вирізняльних типологічних ознак тієї чи тієї системи одиниць мови. Передумовою такої типологічної концепції є, на думку В. Скалічки, “загальна тенденція сучасної лінгвістики до створення нової граматики, згідно з якою мову розуміють як систему” [Там само]. Р.О. Якобсон також підкреслював важливість сприйняття мови як системи. На його переконання, “не перелік елементів, але система є основою для типології” [48: 97]. Матеріал для створення структурної типології однієї мови вчені Празького лінгвістичного гуртка шукали у фонологічній та граматичній її підсистемах як найупорядкованіших та найусталеніших.

Спираючись на такий системний підхід до вивчення типології мовних явищ, у своєму дослідженні приймаємо трактування типології як спільного, регулярно відтворюваного в словозмінних парадигмах дієслова, властивого класам слів на сучасному етапі функціонування української мови, на протигагу відмінному, унікальному, властивому одному або кільком словам, інакше — типології — як стабільної основи, ядра словозмінної системи сучасного українського дієслова на протигагу проявам у ній динамічних процесів, відхилень від регулярних зразків словозміни, периферії такої системи та перехідної зони між ядром і периферією.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю моделювання словозмінної системи української мови, зокрема дієслівної словозміни, на новому етапі розвитку мови в нових суспільно-політичних обставинах її функціонування, потребою поглибленого й всебічного вивчення реального її стану. Новий статус української мови як мови держави спричинив істотне поповнення дієслівної системи, зрушення в її категорійній організації, які потребують аналізу й осмислення. Системно-структурний підхід до вивчення дієслівної словозміни

Таблиця 1. Флексійні набори дієслів

Флексійний набір		6	7	1т	9	10		
Спосіб	Час, вид	Грам. форма	молóти зорáти	малювати	ст'яти	бігти перебігти	лúчити полéжати	
		інф.	моло-ти зора-ти	малюва-ти	стя-ти	біг-ти перебіг-ти	луци-ти лежа-ти	
дійсн.	теп. / майб.	1 ос. одн.	-ю	-ю	-у	-у	-у	
		2 ос. одн.	-еш	-еш	-éш	-иш	-иш	
		3 ос. одн.	-е	-е	-é	-ить	-ить	
		1 ос. мн.	-емо	-емо	-емó	-имо	-имо	
		2 ос. мн.	-ете	-ете	-етé	-ите	-ите	
		3 ос. мн.	-ють	-ють	-úть	-ать	-ать	
	мин.	ч.	-в	-в	-в	-о	-в	
		ж.	-ла	-ла	-ла	-ла	-ла	
		с.	-ло	-ло	-ло	-ло	-ло	
		мн.	-ли	-ли	-ли	-ли	-ли	
	наказ.		2 ос. одн.	-и	-й	-и	-и	-о
			1 ос. мн.	-імо	-йімо	-імо	-імо	-мо
		2 ос. мн.	-іть	-йте	-іть	-іть	-те	

дасть можливість змоделювати сучасний її стан, класифікувати дієслова за засадничими ознаками їх відмінювання, виявленими у формі окремого слова: флексійним набором, схемою наголошування і морфологічними змінами в основі під час дієвідмінювання, виявленими у графічній формі слова. Грунтовний аналіз словозміни дієслова з погляду її регулярності та унікальності уможливить опис статичного її компонента та проявів динаміки, на основі кількісних даних — визначення ядра та периферії словозмінної системи українського дієслова, — дасть можливість встановити спектр можливих варіантів певних граматичних форм і перспективи їх збереження в українській мові.

Загальна проблема, яку ми ставимо в пропонованому дослідженні, — це опис та моделювання структурної організації системи словозміни сучасного українського дієслова з урахуванням її варіантності, статичності та динаміки, визначення її ядра, периферії та перехідної зони між ними.

Основну джерельну базу нашого дослідження становить «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» [15] (далі — Словник) з реєстром близько 140 тис. слів. Основний фактичний матеріал, дібраний із цього Словника, налічує 35 тис. дієслів із трипозиційною моделлю властивої їм словозміни: 1 позиція — флексійний

Таблиця 2. Схеми наголошування дієслова

Схема наголосу		OO1	OO2	OF1	OF2	OF3т	OF4	
Слосі́б	Час, вид	Грам. форма	співа́ти	малюва́ти	гни́ти	стригти	стя́ти	писа́ти
		інф	О	О1	О	О	О1	О1
дійсн.	теп./майб.	1ос.одн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	Ф
		2ос.одн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		3ос.одн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		1ос. мн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		2ос. мн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
		3ос. мн.	О	О2	Ф	Ф	Ф	О2
	мін.	ч.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
		ж.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
		с.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
		мн.	О	О1	Ф	О	Ф	О1
наказ.		2ос.одн.	О	О2	О	Ф	Ф	Ф
		1ос.мн.	О	О2	О	Ф	Ф	Ф
		2ос.мн.	О	О2	О	Ф	Ф	Ф

Таблиця 3. Операції заміни в основі під час дієвідмінювання

Заміна	Теп./Майб.	Нак.	Мін.	Позиція	Уточнення	Позначка	Приклади
я/0	+	+	-	1		Э1	тя-ти – ти-у
0/і	+	+	-	після префікса	від-, з-, над-, об-, під-, роз-, с-	І5	обп'яс-ти – обіпн-у́, обіпн-и, стя-ти – зітн-у́, зітн-и́
0/м	+	+	-	-1		М2	зад-ти – задм-у́
0/н	+	+	-	-1		Р1	ста-ти – стан-е
0/н	+	+	-	2+1		Р2	жа-ти – жи-у
с/з	+	+	+	у префіксі	с-	Б	стя-ти – зітн-у́
ва/0	+	+	-	2+1		F	лініюва-ти – лінію-ю
ва/0	+	-	-	2+1		F1	вдава-ти – вда-ю

набір, 2 – схема наголошування і 3 – заміни в основі під час дієвідмінювання, наприклад, *малювати* (код 7 OO2 F) і *стяти* (код 1т OF3т B15R2Э1) (див. табл. 1–3).

Перші дві позиції в коді є обов'язковими (завжди заповненими), 3-я позиція – факультативна. Аналіз продуктивності, регулярності й

унікальності дієслівної словозміни ґрунтуємо на кількісних показниках, уміщених у Додатку 3 до Словника, а також на матеріалах комп'ютерного фонду інновацій в українській мові, створеному у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України за матеріалами текстів різних функціональних стилів періоду незалежності, та аналізу реєстрів нових загальномовних, термінологічних словників, частотних словників художнього, публіцистичного і наукового стилів, також створених у відділі структурно-математичної лінгвістики («Частотний словник сучасної української художньої прози» у 2-х томах за ред. В.С. Перебийніс [46], «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» [30], онлайн-версія «Частотного словника сучасної української публіцистики» [16], а також беремо до уваги матеріали частотних словників різних функціональних стилів С. Бук [6]).

Перше завдання, яке ми ставимо в пропонованому дослідженні — подати основні поняття теорії моделювання мовних явищ у цілому та, зокрема, моделювання словозміни українського дієслова. Сутність моделі полягає в тому, що вона одночасно є засобом узагальнення знань про модельований реальний об'єкт та інструментом його дальшого вивчення, виявлення його властивостей, прихованих від безпосереднього споглядання або ще не вивчених дослідниками. Сама мова — це теж модель. У лінгвосеміотиці її називають первинною моделювальною системою, тоді формалізовані моделі, в основі яких лежить природна мова, становлять вторинні моделювальні системи. Отже, наша мета — створити таку вторинну моделювальну систему для словозміни сучасного українського дієслова, модель, яка б узагальнила вже накопичені відомості про неї і подала їх у вигляді, придатному для дальшого її вивчення, прогнозування її розвитку.

Моделюванню словозмінної системи дієслова передувало вивчення джерел: граматики та словників різних типів (орфографічних, орфоепічних, тлумачних, словотвірних, морфемних). Його було зорієнтовано на буквену структуру словоформ, а отже, було обрано напрямок конструювання словозмінної системи сучасного українського дієслова не від функції дієслова у висловленні або від його семантики, а від форми слова. Слід зазначити, що ми в пропонованому дослідженні розширюємо поняття форми слова, зокрема форми дієслова. Ми беремо до уваги не лише писемну (графемну), а й звукову його форму, оскільки однією із базових ознак моделювання словозмінних класів дієслів є схема їх наголошування. Тобто, ми враховуємо взаємодію закінчення, морфонологічних змін в основі і наголосу в граматичній формі дієслова. Перспективність спирання на таке комплексне розуміння форми слова в обраному способі моделювання дієвідмінювання зумовлена самою суттю цього процесу як формотворення. Правила лематизації текстових форм і їх генерування, вироблені на основі всебічного вивчення змін у формі слів, мають, на нашу думку, важливе теоретичне значення для підготовки нових словників, граматики україн-

ської мови та нової редакції українського правопису. Вони також знайдуть застосування в системах автоматичного опрацювання українськомовних текстів: інформаційно-пошукових, орфографічного контролю й редагування, реферування, машинного перекладу, у програмах та методиках викладання української мови як рідної і як іноземної у загальноосвітній та вищій школі.

Згідно з методикою аналізу форми слова в нашому її комплексному трактуванні беремо до уваги: а) буквені варіанти закінчень, б) переміщення наголосу під час словозміни, в) буквений запис морфологічних чергувань в основах форм дієслова.

У процесі моделювання словозмінної системи сучасного українського дієслова просуваємося від окремого слова до класу слів з однаковим типом словозміни і до системи парадигматичних класів дієслів як їх сукупності, структурованої за ознаками їх продуктивності. При цьому, послугуємося такими одиницями-конструктами, які відповідають реальним одиницям мови та їх сукупностям і формують ієрархічну структуру системи словозміни сучасного українського дієслова: 1) *модель парадигми дієслова*, що описує словозмінну парадигму конкретного дієслова, 2) *модель класу дієслів*, яка описує тип словозмінної парадигми, парадигматичний (словозмінний) клас дієслів і 3) *модель системи словозміни дієслів*, яка описує організацію парадигматичних класів за їхніми кількісними показниками, вагою в системі як градаційній структурі, що має ядро, периферію та перехідну зону між ними.

Для аналізу буквені структури форм українських дієслів для нас важлива думка І.О. Бодуена де Куртене, яку він висловив у праці «Про відношення російського письма до російської мови» («Об отношении русского письма к русскому языку»): «Характеристичною ознакою фонем слід уважати їхню розкладність, а характеристичною ознакою графем їхню нерозкладність» [5: 213]. Оскільки графема, за твердженням ученого, нерозкладна, то ми не вводимо до опису додаткових графем на зразок *ј* або позначок пом'якшення приголосних. Для моделювання структури українського дієслова важливою є позиція тієї чи тієї графеми в слові, особливо в описі морфологічних змін в основі дієслів: тут позиції рахуємо з кінця основи вліво, тобто від центру граматичної інформації в українському слові до кореня як осердя лексичної інформації у ньому.

Друга важлива проблема нашого дослідження стосується засад формування парадигматичних класів дієслів української мови. Уже згадуваний вище том «Морфологія» академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» подає дві основи дієслова як підстави їх класифікації за показниками словозміни — основу інфінітива та основу теперішнього часу з варіантами тематичної голосної. Усього автори виділяють 12 класів, зазначаючи їхню продуктивність.

І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська в «Теоретичній морфології української мови» також виділяють дві основи дієслова — основи інфінітива і теперішнього часу. Поділ на класи автори здійснюють також з

урахуванням варіантів тематичної голосної, проте деталізують його порівняно з поданим у томі «Морфологія». У їхній класифікації 14 класів: якщо в академічній граматиці 1969–1973 рр. у I дієвідміні виділено 8 класів, то в «Теоретичній морфології» їх 10, тому що в академічній граматиці дієслова з тематичними суфіксами **-ува-**, **-ва-** зведено в один словозмінний клас, а в «Теоретичній морфології» їх виділено в окремі класи на підставі різних варіантів основотвірних суфіксів теперішнього часу, пор.: *малювати* — **-юј-** і *взувати* **-вај-**. В обох обговорюваних класифікаціях враховано такі ознаки формальної структури дієслова: набір флексій, тематична голосна або основотвірний суфікс та частково морфонологічні зміни в основі (зокрема, варіанти основотвірного суфікса) під час дієвідмінювання.

Наша класифікація дієслів, заснована на врахуванні комплексу формальних ознак, релевантних для їхньої словозміни, а саме: буквенної структури слова, позиції букв у слові, набору флексій, схеми наголосування і заміни букв в основі під час дієвідмінювання, дає 280 словозмінних класів дієслів, а отже, враховує практично всі можливі формальні варіанти слів.

Дієслова видової пари розглядалися як окремі одиниці, оскільки кожне з них має свою словозмінну парадигму, наприклад: у парі *вдосконалити* (парадигматичний клас 15 ОО1 И) і *вдосконалювати* (парадигматичний клас 7 ОО1 F) друге дієслово дістає основотвірний суфікс, який зумовлює інший флексійний набір і заміни букв в основі, що відображають морфонологічні чергування в суфіксі. З огляду на відмінності в словозміні дієслів-членів видової пари ми цілком поділяємо думку І.Р. Вихованця та К.Г. Городенської про те, що категорія виду в українській мові є не словозмінною, а «класифікаційною, словотвірною дієслівною категорією» [12: 102–103].

У моделюванні системи мовних одиниць вкрай важливо для відображення її реального стану в певний період враховувати її статичку та динаміку. У досліджуваній словозмінній системі сучасного українського дієслова їх співвідношення можна описати опозиціями «регулярна: нерегулярна (унікальна) словозміна» або «статичне (стабільне) ядро: динамічна (рухома) периферія словозмінної системи мови». У Словнику як основі нашого дослідження незначну частину реєстру дієслів (402 одиниці, або 1,1 %) становлять такі, що мають варіанти особових форм теперішнього/майбутнього часу: *скакати* => *скачуть* і *скакають*, від яких, відповідно, утворюються й варіантні форми наказового способу — *скачи* і *скакай*. До цих прикладів додамо *стружи* і *стругай*, *смич* і *смикай*, *мечи* і *метай*, *диш* і *дихай*, *колиш* і *колисай*, *дми* і *дуй*, *плещи* і *плескай* тощо. Це явище українські мовознавці назвали граматичною надмірністю [37: 201; 44: 317]. Одну з особових форм або форм наказового способу утворюють від основи інфінітива (напр. *скакай*), іншу — від основи теперішнього часу (*скачи*). Звичайно, не всі ці форми є рівнозначними за стильовими ознаками, як *скачи* і *скакай* — друга форма швидше розмовна, але її подають нормативні словники української мови.

Для генерування форм дієслова як вихідну обираємо основу інфінітива, оскільки саме вона дає можливість застосувати мінімальну кількість формалізованих правил одержання всіх можливих словозмінних форм. Зазначимо, що одні варіантні форми дієслова можна утворити без змін в його основі, а інші — зі змінами, наприклад: *ду-ти* => *ду-й*, але *дм-и* (згідно з прийнятими в нашому дослідженні правилами морфемного поділу словозмінної основи дієслова **-й-** виділяємо як основотвірний суфікс — самостійний складник слова, а отже: *ду-й* — без змін в основі відносно інфінітива *ду-ти*, а *дм-и* — зі зміною буквеної структури основи). Часом варіантність представлена лише в одній підпарадигмі, тобто у формах лише однієї категорії дієслова : наказового способу — *креслити* > *кресль* і *кресли*, *нафабрити* > *нафабр* і *нафабри*. Останнє дієслово рідковживане, але також наявне в нормативних словниках і відбиває регулярне правило творення таких форм.

Натомість більшість дієслів Словника (23 739 одиниць, або 68% поданих у ньому) має регулярну словозміну, що засвідчує статику в словозмінній системі українського дієслова. Такі слова можна розглядати як її стабільне ядро. Це також означає, що українська мова зберігає свої типологічні риси флективної мови, стабільність дієслівної словозміни. Наприклад, найпродуктивніший клас (9411 дієслів, або 27%) має такі закінчення в словоформах: *співа-ти* — *співа-ю*, *співа-єш*, *співа-є*, *співа-ємо*, *співа-ете*, *співа-ють*, *співа-в*, *співа-ла*, *співа-ло*, *співали*, *співа-й*, *співа-ймо*, *співа-йте*. Наголос незмінний — на основі, змін в основі під час дієвідмінювання немає.

Ще один великий пласт варіантності дієслівних форм дає врахування схем їх наголошування в пропонованій моделі. Крім того, що наголос може бути подвійним у вихідних формах інфінітива і ця варіантність зберігається у словозмінних формах (*шеб=ерхнути* і *шеберхи=ути*)², є ще такі можливості появи варіантних форм: наголос подвійний 1) у всіх формах теперішнього часу (*розісл=ати* — *роз=ішлю* і *розішл=ю* і т. д.), 2) у 1 ос. майб. часу (*схот=іти* — *сх=очу* і *схоч=у*), 3) у всіх особових формах, крім першої особи однини (*зірв=ати* — *зірв=у*, але *з=ірвеш* і *зірв=еш*, *ст=яти* — *зітн=у*, але *з=ітнеш* і *зітн=еш*), 4) у формах наказового способу (*розп'=ясти* — *роз=іпни* і *розіпн=и*), 5) у формах минулого часу (*д=ути* — *дул=а* і *д=ула* та ін.). У префіксальних дієслів, що мають форму інфінітива з наголосом на основі, під час дієвідмінювання наголос, найчастіше, «перетягує» на себе префікс, але наголос може пересуватися й на закінчення: *розісл=ати* > *роз=ішлю*, але також і *розішл=ю*.

Отже, статику в системі дієслівної словозміни презентують регулярні форми, утворювані за правилами, які охоплюють показові групи слів, а динаміку — форми, яким властива варіантність основ, закінчень і наголошування. Такі групи слів, переважно, нечисленні, а то й взагалі така варіантність є унікальною, властивою одному чи кільком словам.

² Символ = у записі нашої моделі словозміни дієслова позначає наголос.

Словозміна сучасного українського дієслова є складною системою одиниць, яка містить ядро, периферію і перехідну зону між ними. Ядро — це регулярні, відтворювані моделі словозміни, периферія — унікальні парадигми, а перехідну зону можна назвати «відносним ладом» або «відносним безладом», спираючися на визначення А.О. Білецького [3]. Тоді ядро (регулярні взірці) — це «лад», а периферія — «безлад», а перехідна зона між ними — відносний лад (оточення ядра системи як структурованої множини елементів, у термінах А.О. Білецького) і відносний безлад (оточення периферії, несистеми, відсутності структури, організації елементів, у термінах А.О. Білецького [3: 24–25]). Ядро системи — це стабільна, відтворювана її частина, незмінність у системі. Периферія і перехідна зона — динаміка в цій системі, рухлива, змінна її частина. Стабільність виражена в усталеному, регулярному способі дієвідмінювання. Унікальність, нерегулярність створюють залишки давньої словозміни, наприклад, атематичні дієслова (*дати, їсти*). Динаміка в системі дієслівної словозміни виявлена в нових дієсловах, а також у нових процесах в українському дієвідмінюванні, зокрема в десемантизації, або граматицізації певних префіксів для утворення дієслів доконаного виду, наприклад, *продефілювати, засоціювати*, а також у усуненні варіантів чи в уніфікації словозміни.

Проаналізувавши дані «Грамматичного словника української літературної мови. Словозміна» стосовно кількісних характеристик словозмінних класів, можемо зробити висновок, що ядро охоплює найпродуктивніші класи (від 10000 до 1000 одиниць) (*прох=ати*, *відшук=ати* — 7 ОО1, 9411 дієслів; *м=илувати* — 7 ОО1 F, 6905 дієслів, *малюв=ати* — 7 ОО2 F, 4702 дієслова). Строкату перехідну зону становлять класи з кількістю від 999 до 10 одиниць, її поглиблене структурування потребує ще докладного дослідження. Однак за попереднім аналізом нашого матеріалу можемо окреслити межі оточення ядра, або «відносного ладу» кількісними показниками чисельності парадигматичних класів від 999 до 100 дієслів, а «відносного безладу» — від 99 до 10 дієслів, пор.: *гн=ути* — 1 ОФ2 Ю, 831 дієслово; *луцити* — 10 ОО1 И, 672 дієслова, *плавити* — 13 ОО1 L1И, 445 дієслів, *поїти* — 16 ОО1 Й, 97 дієслів і *лізти* — 17 ОО1, 17 дієслів тощо.

Значна частина лексем входить у найпродуктивніші класи з регулярною словозміною. Це доводять нові дієслова: *сканувати; інтернетизуватися; титрувати; спікерувати; прем'єрувати, мініструвати* тощо. Як нові розглядаємо слова, не зафіксовані в українських словниках радянської доби. Ці слова поповнюють один із найпродуктивніших класів — 7 ОО2 F (у Словнику до нього належать 4702 слова). Є ще дієслова у нашій базі лексико-словотвірних інновацій, які активно поповнюють інші класи, з частотою до 1000 слів: *розпіарити* (13 ОО1 И, 269 дієслів); *есемесити* (12 ОО1 W3И, 76 дієслів). Найчастотніший клас поповнюють дієслова *бароковіти; забронзовіти; фанатити* — парадигма 7 ОО1 — 9411 дієслів. Як бачимо з наведених прикладів, поповнюється не лише ядро системи — класи з кількістю понад 1000 одиниць,

а й перехідна зона, причому, саме оточення ядра, або її «відносний лад» — від 1000 до 100 одиниць. Отже, периферію формують класи зі складними моделями словозміни, властивими ліченим словам (*стяти* — 1т ОФЗт БІ5R2Э1, 2 дієслова), а перехідну зону («відносний безлад») — одиниці з трипозиційним нескладним кодом таких моделей, але з невеликою кількістю їх реалізації в мові (*орати* — 6 ОФ4 Е, 15 одиниць) (див. табл. 4–6).

Таблиця 4. Продуктивність словозмінних парадигм дієслова

Код парадигми	Абсолютна частота
7 ОО1	9411
7 ОО1 F	6905
7 ОО2 F	4724
1 ОФ2 Ю	831
10 ОО1 И	669
14 ОФ4 И	632
1т ОФЗт БІ5R2Э1	2
1т ОФЗт І5П2SЭ2	2
6 ОО1 Е	1
6 ОФ4 Е	1
7 ОО1 L2И	1
7 ОФ1 G3И1L2И/VL2И	1
7 ОФ1 ПЫ	1
1i ФФi SG2	1
9 ОО1 Ж1	1

Таблиця 5. Ядро і периферія словозмінної системи українського дієслова (за Додатком 3 «Кількісні характеристики словозмінних класів» до «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна»)

зона поля	дієслово	модель класу	кількість
ядро (від 10000 до 1000 слів)	<i>прох=ати,</i> <i>відшук=ати</i>	7 ОО1	9411 дієслів
	<i>м=илувати</i>	7 ОО1 F	6905 дієслів
	<i>малюв=ати</i>	7 ОО2 F	4724 дієслова
Перехідна зона (оточення ядра або периферії) (від 999 до 10 слів)			
оточення ядра («відносний лад», за А.О.Білецьким) (від 999 до 100 слів)	<i>гн=ути</i>	1 ОФ2 Ю,	831 дієслово
	<i>л=уццати</i>	10 ОО1 И	672 дієслова
	<i>пл=авити</i>	13 ОО1 L1И	445 дієслів
оточення периферії («відносний безлад», за А.О.Білецьким) (від 99 до 10 слів)	<i>по=іти</i>	16 ОО1 Й	97 дієслів
	<i>л=ізти</i>	17 ОО1	17 дієслів
периферія (від 9 до 1 слова)	<i>ст=яти</i>	1т ОФЗт БІ5R2Э1	2 дієслова

Таблиця 6. Нові дієслова

дієслово	модель класу	кількість
<i>бароков=іти; забронзов=іти; фанат=іти</i>	7 OO1	9411 дієслів
<i>сканув=ати; інтернетизув=атися; титрув=ати; спікерув=ати; прем'єрув=ати, мініструв=ати</i>	7 OO2 F	4724 слова
<i>розті=арити</i>	13 OO1 И	269 дієслів
<i>есем=есити</i>	12 OO1 W3И	76 дієслів

Префіксальні й суфіксальні похідні сприяють підвищенню продуктивності словозмінних класів, але не завжди тих, до яких належать твірні для них дієслова, напр.: *слати* і *розіслати*. У парадигмі префіксального дієслова з'являється варіантний наголос (*роз=ішлю* і *розішл=ю*), тобто воно належить до іншого парадигматичного класу. Зростання продуктивності класів доводять нові твірні дієслова, які найчастіше поповнюють ядро і перехідну зону, а саме: оточення ядра, або «відносний лад» системи української дієслівної словозміни (див. табл. 6).

Підсумовуючи виклад результатів аналізу словозмінної системи сучасного українського дієслова, можемо сказати, що її моделювання на новому етапі розвитку мови в нових суспільно-політичних обставинах її функціонування потребує розв'язання комплексу важливих теоретичних і практичних завдань. Новий статус української мови як мови держави спричинив істотне поповнення дієслівної системи, зрушення в її категорійній організації, які ми й намагаємося проаналізувати й осмислити. Системно-структурний підхід до вивчення дієслівної словозміни дає можливість змодельовати сучасний її стан, класифікувати дієслова за засадничими ознаками їх відмінювання та на основі створених моделей обґрунтувати нову класифікацію українських дієслів; пояснити варіантність (динаміку) і регулярність (статику) в системі сучасної української дієслівної словозміни; визначити ядро дієслівної системи, її периферію та перехідну зону між ними. Це все закладає надійне підґрунтя для вивчення тенденцій розвитку української дієслівної словозміни на основі вірогідно змодельованого її сучасного стану.

1. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. Граматичний словник українських дієслів. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 1998. — Т. 1 (А-О). — 443 с.
2. Бевзенко С.П. Атематичні дієслова // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 34–35.
3. Белецкий А.А. Система и несистема в естественном языке / А.А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика. — К.: Вища школа, 1974. — Вип. 2. — С. 20–31.
4. Білецький А.О. Про мову і мовознавство. — К.: АртЕк, 1996. — 224 с.
5. Бодуэн де Куртенэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. труды по общему языкознанию. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. — Т. 2. — С. 209-235.

6. Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 192 с.
7. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. — М.: Прогресс, 1964 — 350 с.
8. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 222 с.
9. Вихованець І.Р. Форма слова // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 798,
10. Вихованець І.Р. Формотворення // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 799–800.
11. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
12. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсар, 2004 — 398 с.
13. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — М, 1981. — 185 с.
14. Волохина Г.А., Попова З.Д. Русские глагольные приставки: семантическое устройство, системные отношения. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1993. — 194 с.
15. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.
16. Дарчук Н.П., Грязнухіна Т.О. Частотний словник сучасної української публіцистики // Мовознавство. — 1996. — № 4–5. — С. 15–18.
17. Загітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 436 с.
18. Закономірності структурної організації науково-реферативного тексту / [За ред. В.С. Перебийніс.] — К.: Наук. думка, 1982. — 322 с.
19. Звегинцев В.А. Современные направления в типологическом изучении языков // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — С. 9–18.
20. Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М.: Наука, 1965. — 246 с.
21. Львів В.С. Префікси в українській мові. — К.: Вид. АН УРСР, 1953. — 164 с.
22. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. — К.: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. — 434 с.
23. Ковтуненко Л.С. Комп'ютерні аспекти лексикографічних систем // Мовознавство. — 1996. — № 4-5. — С. 28–34.
24. Курс сучасної української літературної мови: в 2 тт. / [За ред. Л. А. Булаховського]. — К.: Рад. шк., 1951.
25. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.
26. Лук'яничук С. Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів // Українське мовознавство. — 2000. — Вип. 22. — С. 82–85.
27. Мельничук О.С. Структура і система мови // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 656–657.
28. Морфемна структура слова / [За ред. М.М. Пещак]. — К.: Наук. думка, 1979. — 334 с.
29. Морфологічний аналіз наукового тексту на ЕОМ / [За ред. Т.О. Грязнухіної]. — К.: Наук. думка, 1989. — 264 с.
30. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози — К.: Спалах, 1998. — 958 с.
31. Основные направления структурализма. — М.: Наука, 1964. — 360 с.
32. Павловський О.П. Граматика малоросійського наріччя. — СПб, 1818. — 115 с.
33. Перебийніс В.С. Модель // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 368–369.
34. Русанівський В.М. Дієвідміна // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 157–158.
35. Русанівський В.М. Дієвідмінювання // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 158.

36. *Русанівський В.М.* Дієслово // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007. — Вид. 3-тє. — С. 161–163.
37. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
38. *Скаличка В.* О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — С. 19–35.
39. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
40. *Соколова С.О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К.: Наук. думка, 2003. — 283 с.
41. *Состор Фердинан де.* Курс загальної лінгвістики. — К.: Основи, 1998. — 324 с.
42. Структурна граматика сучасної української літературної мови. Проспект / [За ред. В.С. Перебийніс]. — К.: Наук. думка, 1972. — 99 с.
43. Структурні рівні мови і методи їх дослідження / [За ред. В.С. Перебийніс]. — К.: Наук. думка, 1972. — 162 с.
44. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [За заг. ред. І. К. Білодіда]. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
45. *Тараненко О.О.* Словозміна української мови. — Nyiregyhaza, 2003. — 196 с.
46. Частотний словник сучасної української художньої прози / [За ред. В.С. Перебийніс]. — В 2 тт. — К.: Наук. думка, 1981.
47. *Шевченко І.В.* Моделі та алгоритмічно-програмне забезпечення лексикографічних систем // Автореф. дис. ...канд. філол. наук // НАН України, УМІФ. — К., 2000. — 19 с.
48. *Якобсон Р.* Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. — С. 95–105.

Iuliia Romaniuk (Kyiv)

TYPOLOGY OF UKRAINIAN VERBAL INFLECTION:
REGULARITY AND UNIQUENESS

The article presents a framework of analysis and modelling of verbal inflection based on the graphic writing of verbs in its main features: 1) inflectional set, 2) scheme of accent, 3) substitution in the stem of verbs during inflection. On the basis of “Grammatical dictionary of the Ukrainian Literary language. Inflection” the system of verb inflection is analyzed in terms of its statics and dynamics, regularity and uniqueness of the paradigmatic classes of verbs.

Key words: verb conjugation system, paradigmatic class, paradigm of verbs, statics, dynamics, regularity, uniqueness.

Мовна мозаїка

КЛИЧТЕ ЇХ ЛЕСЮ, ОЛЕСЮ, ОРИСЮ

Кілька жіночих особових імен на **-я**, які донедавна були скороченими пестливими формами повних імен, стали в українському вжитку документальними, офіційними. Це — **Лєся** (від **Лариса, Олександр**), **Олєся** (від **Олександра**), **Орися** (від **Ірина**). У звертаннях до жінок із цими іменами спостерігаємо непослідовність у використанні закінчення кличного відмінка. Одні вживають їх із закінченням **-е** (**Лєсе, Олєсе, Орисе**), бо вони мають форму іменників жіночого роду м'якої групи першої відміни, інші — із закінченням **-ю** (**Лєсю, Олєсю, Орисю**), тому що ці іменники виражають пестливе значення. Зважаючи на українську традицію утворювати форму кличного відмінка від особових жіночих імен м'якої групи з пестливим значенням за допомогою закінчення **-ю** (пор.: **Галєя — Галєю, Ганнусєя — Ганнусєю, Катєя — Катєю, Катрусєя — Катрусєю**), рекомендуємо й імена **Лєся, Олєся, Орисєя** вживати в цьому відмінку з таким самим закінченням.

Отже, дівчаток кличте **ЛЕСЮ, ОЛЕСЮ, ОРИСЮ**, до жінок звертайтеся **ЛЕСЮ ВІКТОРІВНО, ОЛЕСЮ ГРИГОРІВНО, ОРИСЮ ОЛЕКСАНДРІВНО** або **пані ЛЕСЮ, пані ОЛЕСЮ, пані ОРИСЮ**.

Катерина Городенська